

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1979

A TARTALOMBÓL

Tverdota György: József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai
Vargha Kálmán: „Gyarló örömök boldog énekese” (Berda József indulása)

*

Ács Pál: Wathay Ferenc: Áldott filemile. . .

*

Sólyom Károly: Megjegyzések Györffy György két Anonymus-tanulmányához

Szemle

Petőfi-szótár (Martinkó András)

Bertók László: Így élt Vörösmarty Mihály (Szajbély Mihály)

Veress Dániel: Szerettem a sötétet és szélzúgást (Szegedy-Maszák Mihály)

Mezei József: Madách (Imre László)

Zenei írások a Nyugatban (Balassa Péter)

A Kortársaink nyolc kötetéről (Nagy Sz. Péter)

Balassi Bálint összes versei (Kőszeghy Péter)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
1979. LXXXIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klanciczay Tibor
főszerkesztő

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

- Tverdota György*: József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai 121
Vargha Kálmán: „Gyarlóörömök boldog énekese” (Berda József indulása) 134

Kisebb közlemények

Csapodiné Gárdonyi Klára: Janus Pannonius néhány epigrammájának ismeretlen első kiadása. 155 — *Vörös Imre*: Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása. 159 — *Id. Gárdon László*: Két Jókai-regény két hőséneke történeti alakja. 162 — *Pásztor Emil*: Móricz Zsigmond, a debreceni csata és Görgey Artúr. 164 — *Péter László*: Juhász Gyula Móra Ferencnek tulajdonított vezércikkei 170

Műelemzés

- Ács Pál*: Wathay Ferenc: Áldott filemile... 173

Vita

- Sólyom Károly*: Megjegyzések Györffy György két Anonymus-tanulmányához 187

Műhely

- Radnóti Sándor*: Elbeszélés vagy leírás? 195

Szemle

- Petőfi-szótár (*Martinkó András*) 200
Bertók László: Így élt Vörösmarty Mihály (*Szajbély Mihály*) 204
Veress Dániel: Szerettem a sötétet és szélzúgást (*Szeged-Maszák Mihály*) 206
Mezei József: Madách (*Imre László*) 208
Zenei írárok a Nyugatban (*Balassa Péter*) 212
A Kortársaink nyolc kötetéről (*Nagy Sz. Péter*) 214
Balassi Bálint összes versei (*Kőszeghy Péter*) 218

*

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. — *Gvadányi József*: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. — *Rontó Pál*. — *Vitályos László*: Ady — Léda — Csinszka. — *Endre Ady 1877 — 1919*. — *Pomogáts Béla*: Radnóti Miklós. — *Búvópatakok*. — *Juhász Géza*-emlékkönyv. — *Tüskés Tibor*: Pannóniai változatok. (*Ritókkné Szalay Ágnes, Tamás Anna, Láng József, Fried István, Laczkó András, Vásárhelyi Miklós, Barla Gyula, Pomogáts Béla*) 221

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13,
1118

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK KOZMOLÓGIAI VONATKOZÁSAI

József Attila az *Ars poetica* híres soraiban az emberi *teljesség* követelményének három összetevőjét nevezte meg: az individuális-ösztöni elemet, a társadalmi-szociális mozzanatot és a *természeti-kozmikus* tényezőt:

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!

Költői világgépének marxista és freudi vonatkozásairól viszonylag sok szó esett, harmadik elemének, a költő *természetfilozófiai* elképzeléseinek, *kozmológiai* világgépének vizsgálata ezzel szemben indokolatlanul háttérbe szorult. A továbbiakban csillag-képei, helyesebben csillagászati képzetei egyikének, a „*táguló világegyetem*” motívumának elemzésével ennek az elhanyagolt területnek a feltérképezésére teszünk kísérletet.

Hasonlítsuk össze a „*Költőnk és Kora*” részletével:

a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;
csillagzatokkal halad –
mindenség a semmiségbe,

a következő sorokat: „A csillagok távolságának színeképükből való meghatározása a modern csillagászat egyik legnagyobb vívmánya.”¹ E mérések során a csillagászok fölfedezték, hogy a távoli csillagködök színeképe a vörös szín felé tolódik el, és ebből azt a következtetést vonták le, hogy a galaxisok csaknem kivétel nélkül nagy sebességgel távolodnak tőlünk, illetve egymástól.

E rövid verses, illetve prózai részletben a táguló világegyetem teóriájának rövid kivonatát, illetve annak költői parafrázisát állítottuk egymás mellé. A kivonat az ismereteknek azt a minimumát tartalmazza, amelynek elsajátítása elengedhetetlenül szükséges volt a motívum megfogalmazásához. A költői parafrázissal való összehasonlítása alapján azonban az is kiderül, hogy a költőt nem a színekép-elemzés és a csillagok távolságának mérése érdekelte, hanem a szaktudományos ismeretekből eredő, költőileg hasznosítható szemléleti következtetések. Kézenfekvő és kényelmes lenne tehát azt gondolni, hogy a költő fölülesen, eszközként használt föl egy egykorú tudományos közhelyet mondandója megjelenítése érdekében. Több körülmény figyelmeztet azonban arra, hogy nem érhetjük be ilyen magyarázattal.

Mindenekelőtt azért, mert József Attila kései költészetében még jó néhányszor találkozunk a „táguló világ”, a „telhetetlen űr” motívumával:

¹ LASSOVSKY Károly: Világrendszerek. A Magyar Szemle Kincsestára. Bp. 1929. 33.

Mint a tejút a vonuló
egyek táguló
boltozatán . . .

írta egy töredékében. *Négykézláb másztam* . . . című versét így zárta le:

mert énelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon!

Vagy nézzük egy másik töredékét:

Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod

A *Kiknek adtam a boldogot* . . . kezdetű versében pedig ezeket a sorokat találjuk:

Kitágul mint az űr, az elme;
a csöndbe térnek a dalok.

Végül az *Elmaradt ölelés miatt* példáját említhetjük:

Hogy a holt csillagvilággal, csengve,
csak szálltam tehetlen, mint a kövek –

A képzet ilyen makacs visszatérése annak a jele, hogy a költőben mély nyomot hagyott a szenzációs csillagászati felfedezés. Bizonyítja ezt Németh Andor emlékezése is, aki a „*Költőnk és Kora*” kapcsán a következőket írja: „Képzeletét többet foglalkoztatja már, ami az életen túl van, mint ami innen van azon. S mi van az életen túl? Az életen túl a Semmi van, az egyre táguló Űr, melyben úgy elvész a világegyetem egész anyaga, mintha minden csillagképrendszer egy-egy szállongó porszem volna csupán. Ilyen űrnek érzi magát a költő is, melyben úgy szállong a semmi, mintha valaminek a pora lenne . . . Amíg él, persze, mégis 'mindenség a semmiségben' . . . És ő már ott él képzeletében a semmiben. Oda kívánkozik.”²

Végül figyelembe kell vennünk, hogy a táguló világegyetem tana nem egyszerűen szaktudományos szenzáció volt a harmincas években, hanem olyan felfedezés, amely magukat a csillagászokat is meghökkentette. Alapjaiban ingatta meg a világegyetemről alkotott hagyományos elképzeléseket, és arra kényszerítette a tudósokat, hogy megkezdjék egy gyökeresen új világmodell kiépítését. A „táguló világ” motívumának megjelenését tehát a József Attila-i világgép módosulásának jeleként értékelhetjük.

Milyen volt a galaxisok távolodásának felfedezését megelőző időszak tudományos kozmológiája? A hagyományos világgépet az egyszerűség kedvéért „*newtoni*”-nak nevezzük és a nagy fizikustól vett idézetekkel szemléltetjük: „. . . ha a Nap, a bolygók és az egész univerzum anyaga egyenletesen szét volna szórva az égi térségben, és ha minden egyes részecske eredendő gravitációval viseltetnék az összes többi iránt, továbbá, ha az a tér, amelyben ez az anyag eloszlik, véges lenne, akkor az anyag e tér külső részéből, gravitációja folytán a tér belsejében elhelyezkedő anyag felé törekednék, következőképpen bezuhanna a tér közepébe, s ott egyetlen nagy gömb alakú tömeget alkotna. Ha azonban az anyag végtelen térben oszlanék el egyenletesen, akkor sohasem sűrűsödhetnék egyetlen tömeggé, hanem különböző tömegekké sűrűsödnének oly módon, hogy végtelenül sok nagy tömeg állna elő, melyek egymástól nagy távolságokra szóródnának szét a végtelen térben. És lehetséges, hogy a Nap és az

² NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. I m.: A szélén behajtvva. Bp. 1973. 515.

állócsillagok így alakultak ki," . . . „Mivel az állócsillagok egymáshoz képest nyugalomban vannak, a Napot, a Földet és a bolygókat olyan rendszernek foghatjuk fel, amelynek tagjai egymáshoz képest mozognak, mindannyiuk közös gravitációs centruma pedig (. . .) vagy nyugalomban van, vagy egyenes vonalú, egyenletes mozgást végez. . . . Ez azonban igen erős feltevés; ezért elvetjük, s a közös gravitációs centrumot nyugalomban levőnek tekintjük, amelyetől a Nap soha nem távolodik el messzire.” „Ami pedig az állócsillagokat illeti, ezek . . . mérhetetlenül távol vannak naprendszerünk-től.” „Mivel tehát az állócsillagok ilyen hatalmas távolságokra vannak egymástól, sem egymásra nem gyakorolnak észlelhető vonzóerőt, sem a mi Napunk nem vonzza őket.”³

Hasonlítsuk össze a világmindenségről alkotott új elképzelést Newton kozmológiájával! Arthur Eddington *A természettudomány új útjai*, James Jeans *A csillagos ég titkai* című könyvükben egy-egy fejezetet szentelnek a világegyetem kiterjedése kérdésének. Az előbbi 1935-ben, az utóbbi 1936-ban látott magyarul napvilágot. Az összehasonlítást ez utóbbi könyvre támaszkodva végezzük el, mert James Jeans igen szemléletesen, már-már költőien fogalmazta meg mondanivalóját:

„Talán jobb képet kapunk a térről, ha egy szappanbuborékkal hasonlítjuk össze. Ekkor önmagunkat és minden a térben létező dolgot, valamint a térben haladó lfénysugarat olyan lényeknek és dolgoknak kell képelnünk, akik a szappanbuborék hártájában élnek és sejtelmük sincs arról, hogy ebből a felületből ki lehet jutni. Einstein relativitása azt mondja, hogy a tér olyan értelemben véges, mint ahogyan véges a szappanbuborék hártája.

A legutóbbi években még egy szenzációs lépéssel haladt előre a térszemlélet. Minden gyerek tudja, hogy könnyű felfújni egy szappanbuborékot, de annál nehezebb megtartani ugyanabban a nagyságában csak egy-két percre is, s azután igen hajlamos arra, hogy szétpattanjon és semmivé váljon. Nemrégiben *Lemaître* belga matematikus felfedezte, hogy így van a világegyetemmel is, mert Einstein *világegyetemének ugyanolyan tulajdonságai vannak, mint a szappanbuboréknak*. Vagyis nem állandó, ha nem is ugyanolyan értelemben, mint a szappanbuborék. Állhatatlansága abból ered, hogy képtelen nyugalomban maradni. Abban a pillanatban, mint megszületett és a csillagok felpuffadnak benne, el kell kezdenie a *kiterjedést a végtelenségig*. Nem ahhoz a szappanbuborékhoz hasonlít, amelyet már felfújtunk és eleresztettünk, hanem ahhoz, amelyet éppen felfújunk, azaz folyton nő és nő, mind nagyobbra terjeszkedve. Amikor a szappanbuborék növekszik, egyre vékonyabb lesz a hártája s egyes részei egyre jobban távolodnak egymástól. Épp így, amikor a világegyetem növekszik, a benne elszórt égitestek is egyre távolabb kerülnek egymástól s a ködök, ezek a nagy csillagvárosok is mind messzebbre és messzebbre kerülnek. . . . Az állandóan kiterjedésben levő világegyetem nemcsak nő folyton, hanem a kiterjedés sebessége is egyre nagyobb lesz . . . Kiderült, hogy csaknem valamennyi köd hanyatt-homlok menekül tőlünk, rettenetes sebességgel . . . Ha igazak lennének, (ti. ezek a mérések – Tverdota) akkor az egész világegyetemnek oly elképzelhetetlen gyorsasággal kellene kiterjednie, *mintha felrobbant volna*, még ha az időt csillagászati mértékkel mérjük is. Ha igaz lenne ez, akkor az egész mindenség sokkal *átmenetibb, időszakibb jelenség* lenne, *mint addig gondoltuk* . . . Mert ilyen mértékű kiterjedés mellett néhány százmillió esztendővel ezelőtt még egészen együtt kellett volna lennie minden anyagnak a világegyetemben, hogy robbanásában elindulhasson . . . Azt kell hinnünk, hogy a világegyetem rendszere sem állandó. Éli a maga életét, végigmegy a *születéstől a halálig* vezető úton, mint mi valamennyien. A tudomány nem ismer egyéb változást, mint az öregedést, és nem ismer más haladást, mint a sír felé. Amennyire mai tudásunk elér, kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy az egész anyagi világegyetem is ennek a példája, csak igen nagy arányokban . . . Úgy látszik, hogy az anyagi világmindenség elmúlóban van, mint ahogyan elhangzik egy mese és nem marad meg belőle más, mint látomászerű semmi . . .”⁴

³ Isaac NEWTON: A világ szerkezetéről és egyéb írások. Bp. 1977. 311–313., 221–222., 262., 265.

⁴ James JEANS: A csillagos ég titkai. Bp. 1936. 139–140., 141., 142., 146., 147. (A tanulmánybeli idézetek forrásainak szerzői kiemelésit mindvégig figyelmen kívül hagvtam: minden kiemelés tőlem származik – Tverdota).

A két idézet összehasonlítása magáért beszél. A „newtoni” világegyetem határtalan. Jeansé határolt. Az egyik végeredményben „statikus”, a másik „dinamikus”. Az előbbi állandó, az utóbbi átmeneti. Newton rendezettnek, kozmoszszerűnek látja a mindenséget. A „felrobbant” világegyetem szédítő, bizonyos értelemben fenyegető, kaotikus képzet. A világegyetem ugyanolyan, mint a szappanbuborék . . . Játékos, sőt neveléses, de ugyanakkor iszonyatot, vagy éppen halálos rezignációt keltő hasonlat. Valószínűleg nem rugaszkodunk el a valóságtól, ha József Attila sorai:

„s hogy egyremegy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.”

mögött olvasmányélményként a fenti Jeans-idezetet keressük. Az idézetből azonban kihagytuk a szerző tétovázását a mérési adatok helyes értelmezését illetően, nem idéztük – igaz, halovány – ellentéteit, hiszen József Attila láthatólag túltette magát rajtuk, tényként fogadta el a világegyetem tágulását, annak összes következményeivel együtt. Érthető ez az attitűd, ugyanis egy teória hipotetikus formájának szükségképpen el kell tűnnie a költői parafrázis során. Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a csillagászati felfedezéssel történt megismerkedése hatására József Attila kozmológiai világképe olyan szerű formát öltött, amelyet a fenti James Jeans-idezet mutat. A „táguló világ” motívuma, amely legteljesebb alakját a „*Költőnk és Korá*” című vers idézett soraiban kapta, ennek a korszerű csillagászati világképnek a költői megnyilvánulása volt. A kiterjedő mindenség felidézése érdekében a költő kölcsönvette az elmélet tömör, formalizált elnevezését: „a táguló űrben”, „egék táguló boltozatán”, „kitágul mint az űr”. De a táguló mozgás megjelenítésére szolgálnak a következő igék, illetve igei származékok is: „szállong”, „lengve”, „vonul”, „tántorgó”, „lebeg keringve”, „száll tehetlen”. A szinonimák megválasztásában szemmel láthatólag az a szerzői szempont érvényesült, hogy általuk a mozgás szabálytalan iránya, kiszámíthatatlan szabadsága, szeszélyessége, a mozgó „objektum” kiszolgáltatottsága, tehetetlensége kidomborodjék.

A mozgás „irányát” egyedül a „*Költőnk és Korá*”-ban tüntette föl a költő: „csillagzatokkal halad – / mindenség a semmiségbe”. A „semmiségbe” szó nemcsak a széthullás térbeli irányát, a mindenséget körülvevő űrt jelöli, hanem az időbeli haladást is a semmibe, tehát az elmúlást – ahogy Jeans-nél olvastuk: „. . . az anyagi világmindenség elmúlóban van . . .” A „*Költőnk és Korá*”-ban ezzel szoros összefüggésben hangsúlyt kapott a világ örökkévalóságába, időtlenségébe vetett hit visszavétele. A költő a kalandos útra induló, ismeretlen sors elébe tekintő vándor antropomorf képzetét vetítette rá a mindenségre: „A világ . . . jövőjének nekivág”.

Ez az idézet óhatatlanul eszünkbe juttatja a naprendszer sorsát az új világmodellben fürkésző, kozmikus katasztrófák esélyeit latolgató egykorú kombinációkat: „Most a Nap másodpercenként kb. 18 km sebességgel repül az űrben, vagyis évenként kereken 600 millió km-t tesz meg, magával ragadva a többi bolygót. Amennyire tudhatjuk, egyenesen a szép Véga csillag, az égbolt negyedik legfényesebb csillaga felé tart. De a távolság olyan óriási, hogy évmilliókba telik, míg találkozhatnak. Közben esetleg mind a kettő megváltoztatja pályáját, vagy ha nem is, kiderülhet, hogy elhaladnak egymás mellett és még sok ezer millió kilométer marad közöttük” – vigasztalja olvasóit Elena Fontany *Csillagok országa* című, magyarul 1935-ben megjelent könyvében.⁵ Lassovszky Károly 1929-es könyvében – címe: *Világrendszerek* – pedig az alábbi adatokat olvashatjuk: „Az extragalaktikai ködfoltok radiális sebessége (ti. a Földtől való távolság sugarának irányában történő mozgás sebessége – Tverdota) rendkívül nagy . . . Az eddig mért legnagyobb radiális sebesség 1800 km/mp! Túlnyomó részük távolodik tőlünk . . . a mi szűkebb értelemben vett világrendszerünk a Cepheus csillagkép alfájának az irányában száguld körülbelül 400 km másodpercenkénti sebességgel.”⁶

⁵ Elena FONTANY: *Csillagok országa*. Bp. 1935. 108–109.

⁶ LASSOVSZKY Károly: *Világrendszerek*. Bp. 1929. 73.

Felmerül a kérdés: hol van a helye, mi a szerepe e kozmológiai mozzanatnak József Attila vilásképe egészében? Hogyan fonódik egybe világnézetének egyéb elemeivel? Figyelemre méltó, hogy a táguló világegyetem képe verseiben gyakran olyan hasonlatot koronáz, amely gyökereit az egyén belső világába ereszti: „mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat . . .”; „mint a tejút a vonuló / egek táguló / boltozatán . . . / úgy ragyog és világít / lelkemben . . .”; „Miként a tiszta űrben a világok, / lebeg keringve bennem a hiányod”; „Kitágul mint az űr, az elme;”.

Az univerzum és a lélek megfeleltetése vagy éppen szembeállításuk során József Attila nemcsak a „táguló világ” motívumára épített és nemcsak hasonlat formájában fejezte ki mikro- és makrokozmosz összefüggését. Az idézett hasonlatok olyan motívumsor részét képezik, amelyben a költő – engedelmeskedve „A mindenséggel mérd magad!” – parancsának – tudatosan kapcsolódott a költészetben ősidők óta honos kapcsolatkereséshez az emberi benső, vagy általában az emberi lény és a világrend között: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna, fönn.”; „Mint űrt a fényező, csupasz tekintet / kutatja bennem:”; „Fényezőként kutatja / mint öntudatos űrt, a lelkemet / hogy valóban imádjalak a telhetetlen űr alatt”; „s megbonthatatlan rend szerint, / mint űrben égítest, kering / lelkemben hiányod.”; „ki őriz belőlünk egy foszlányt, / mint nap fényéből a Tejút, –”.

A mikro- és makrokozmosz megfeleltetésének mindezekén túl van József Attila költészetében még egy fontos esete: mikrokozmosz nemcsak az ember, az emberi lélek lehet, hanem az ember – költői – tevékenységének terméke, a műalkotás, a költemény is. Egyebek közt a pythagoreus elképzelésekben találkozhatunk hasonlóval: A harmonikus lélek – vélték a görögök – az égítestek összhangzó mozgásának, a „szférák zenéjének” utánzata. A művész az az ember, aki (lelkén átszűrve) megszólaltatja a szférák zenéjét, amit a közönséges halandó nem lenne képes meghallani. A zenei remekműben azonban, amely közvetlenül a lélek, közvetve pedig a kozmosz utánzata, a harmonikus lélek képes élvezni az égi összhangot.

A „*Költőnk és Korá*”-ban, amelyben a „táguló világ” motívuma két hasonlatban bukkan föl, a mikro- és makrokozmosznak ugyanezzel a kettős megfeleltetésével találkozunk. Csak a második hasonlat kapcsolja össze az univerzumot az emberi bensővel. Az első két strófában a táguló világ a születő vers hasonlítottja:

Ime, itt a költeményem.

Ez a második sora.

K betűkkel szól keményen

címe: „Költőnk és Korá”.

Úgy szállong a semmi benne,

mintha valaminek lenne

a pora . . .

Úgy szállong a semmi benne,

mint valami: a világ

a táguló űrben lengve

jövőjének nekivág;

A vers indításában (amelyet egyébként alkotáslélektanilag ironikus válasznak tekintünk a barátok nyomatókos, tolakodó sürgetéseire, vers-kéréseire), a költő egy olyan hagyományhoz nyúlt vissza, amely alkalmat adott a játékos semmitmondásra, a mondanivaló hiányának szellemes mímelésére. Ezt a hagyományt feltételezésünk szerint Lope de Vega: *Szonett a szonettéről* című műve közvetítette számára – Kosztolányi Dezső fordításában:

A kedvesem szonettet kért ma. Gond dúl

Lelkemben és szorongva kezdem én.

Tizennégy sorból áll a költemény.

A három első itt szókell bolondul.

Féltem, hogy nem lesz rím, mely visszakondul,
És itt vagyok az új sor közepén,
Csak futna le a Négyes könnyedén
Nem főne a fejem a Hármásoktul.

Aztán a költő a Hármasba lép,
És sikerült, úgy látszik, a merész tett,
Mert már e sorral zárul is a kép.

A második versszak rímelni készlet,
Tizenhárom sor. Mindegyik ép.
Most meg tizennégy. *Versem lme kész lett.*⁷

A spanyol költő verse azon a felismerésen alapul, hogy lehetséges formailag kifogástalan költeményt alkotni úgy, hogy az ne szóljon *semmiről*. A szonett nem tartalmaz mást, mint önmaga létrejöttének stádiumairól szóló játékos leírást. Az alkotó munka helybenjárását József Attila ugyan ezen a módon érzékeltette. Az első sor, amely egyébként tartalmilag-formailag párhuzamos a szonett utolsó mondatával, egy megrendelt, várt tárgyat átnyújtó gesztust kísérő mondatként értelmezhető: „Ime, itt a költeményem.” A következő három sor tautológiászerűen „következik” az elsőből, majd az üresjárat után a gépezet hirtelen mozgásba lendül. A költő a játékból átmenet nélkül fejest ugrik a „semmi” és „valami” fogalmaival való „filozofikus” spekulációba. Innen nézve azonban az első sorok „játéka” komolyabb színben tűnik föl. Nem pusztán semmitmondás az, hanem a *Semmi megjelenítése*. Az olyan vers ugyanis, amely önmagáról szól, valóban üres: a semmi szállong benne. A „táguló világ” motívuma tehát a második strófa első soraiban úgy szerepel, mint a költeményben a valami poraként szállongó semmi hasonlata.

A mikro- és makrokozmosz közötti összefüggés azonban a kései József Attila költészetében, akár a lélek, akár a műalkotás a hasonlat hasonlója, tartalmilag tragikus fordítottja a „pythagoreus” harmonia-elvnek. A költő a mindenséggel méri magát, csakhogy ez a mindenség többé nem kozmosz; nem a szférák zenéje, hanem a világrobbanás zaja tölti be azt, és a költő lelkében, illetve művében e „világrecsegés” visszhangját halljuk. Joggal vélte úgy Vágó Márta, hogy a költő csillagokról, naprendszeréről és egyéb konstellációkról beszélve „tulajdonképpen halálfélelméről beszélt, burkolt formában.”⁸ Pontosabban fejezzük ki magunkat ezért, ha így fogalmazunk: utolsó verseiben a költő magával mérte a mindenséget is.

Ha ugyanis a „lélek” a „világ visszája”, illetve „öntudatos űr”, akkor a táguló világ az emberi benső felkavarodásának, a mikrokozmosz halálsejtelmeinek, a személyiség szétesésének metaforája. Legjobban a „*Költőnk és Korá*”-ban és a vele szoros rokonságban levő, nem sokkal korábbi *Kiknek adtam a boldogot* . . .-ban vehetjük szemügyre, milyen következetesen végigvitte a költő ezt a metaforikát. A későbbi versben a halál úgy jelenik meg, mint egyesülés az anyával, mint a lélek beolvadása az Űrbe: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhez szállna, fönn.” A *Kiknek adtam a boldogot* . . .-ban a mama eljövételével jelezte a költő közeledő halálát: „Mert eljön értem a halott, / ki szült, ki dajkált énekelve.” Ezt a mondatot ugyanaz a „pythagoreus” kapcsolatteremtés követi mindenség – ember – műalkotás között, amelyet a „*Költőnk és Korá*”-ban láttunk: „Kitágul mint az űr, az elme; / a csöndbe térnek a dalok.” Az Űr és az elme összefüggését a hasonlat és az elmúlást jelző „kitágul” ige közössége teremti meg, kettejük kapcsolatát a dalokhoz a „kitágul” és „a csöndbe térnek” iges kifejezés párhuzamával, szinonimájával teremti meg a költő: ahogy a világ a táguló űrben széthull, s ahogy az elme páraként szétoszlik, úgy enyésznek el a csöndben a félbeszakadt dal hangjai is. A táguló világ iránytalanságot, bizonytalanságot érzékeltető ígéinek megfelelői ezután sorra bukkannak fel az

⁷ Lope de Vega–Kosztolányi Dezső: Szonett a szonetttről. Nyug. 1921. 4. sz. 286.

⁸ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 296.

elmúlást festő versben: „A hűség is *eloldalog* / és *elmúlik* szívem szerelme.”, hogy a vers végén az elmúlás beteljesedését a költő a testre terjessze ki: „*Széthull* a testem, mint a kelme, / mit összerágtak a molyok.”

A táguló világegyetem elméletével megismerkedő József Attila kozmológiai világképének alaplépétét tehát a *Kiknek adtam a boldogot* . . . című versről olvashatjuk le, még akkor is, ha kivételesen az egyik töredék derűs, bizakodó hangulatába a fénylő Tejút sugallta harmóniát nem megtörő módon, szervesen illeszkedik be a vonuló egek táguló boltozatának képe.

De milyennek látta a mindenséget József Attila, mielőtt elérkezett az „egyremegy, szappangolyó / vagy égbolt van fölöttem” rezignációjáig? Mindenekelőtt arra kell válaszolnunk, voltak-e egyáltalán csillagászati ismeretei, vagy tudása csak a táguló világegyetem teóriájával való megismerkedése során haladta túl az átlagos, felületes értesültség szintjét?

Amikor *A város peremén*-ben azt akarta érzékeltetni, hogy a kapitalizmus rövid idő alatt mérhetetlen pusztítást vitt végbe, az idő rövidségét egy mellékmondatba vetett kozmikus túlzással nyomatékosította: „Elpusztíthatatlant annyian, / *mióta kialakult / naprendszerünk*, nem pusztítottak / eddig.” Mivel a vers minden pontja, ahogyan maga a költő tanította, archimedesi pont, érdemes felfigyelnünk erre az apró adatra is.

Sokkal beszédesebb azonban a *Miben hisztek* . . . kezdetű vers, amely a „táguló világ”-motívumok közvetlen szomszédságában a newtoni kérdést ismétli meg – természetesen antropomorfizálva az égitesteket: mi a magyarázata a bolygók összehangolt keringő mozgásának? illetve a költő szavaival: „Miben hisztek, ti makacs égitestek, / hogy föllobogva / lángokkal egymásnak nem estek,”. A kérdés-feltevés „newtoni”, nem meglepő tehát, hogy felbukkan a nagy tudós égi mechanikájának alapfogalma, amely a jelenség magyarázatában is szerepet játszott: „A *tömegvonzás?* . . . Lámpámban az éjnek / pilléje repdes.”. A „tömegvonzás” fogalmát egyébként megtaláljuk József Attila mindennapi szóhasználatában („Na, most már igazán hazafelé kell *gravitálnom*,”; „A franc már kijutott a föld *gravitációs vonzerejéből* és most az űrben lebeg.”)⁹ éppúgy, mint tudományos cikkeiben („Látjuk, hogy gondolatunknak teste van, fölemelkedhetünk, nem kell félnünk, hogy a valóság *gravitációja* cserben hagyja.”)¹⁰ De nemcsak használta a szót, hanem tudatában volt annak a fizikai törvénynek is, amit az elnevezés takar: „Azonkívül semmi biztosítékot nem látok arranzéve, hogy a világ törvényei holnap is úgy működnek-e, ahogy eddig, vagy hogy egyáltalán működni fognak-e. Nem is tudom szükségszerűnek fölfogni a 'természeti törvényeket'. Boutroux-val (!) együtt én sem találok semmi szükségszerűséget abban, hogy pl. a *tömegvonzás hatása a távolság négyzetével fordított arányban áll*. Miért szükségszerű, hogy a távolság négyzetével áll fordított arányban és nem pl. a köbével?”¹¹

Mindezzel nem azt akarjuk bizonyítani, hogy József Attila mély csillagászati ismeretekkel rendelkezett, csak azt, hogy sűrűn előforduló csillag-képeit nem az esti égbolt pusztá látványa vagy dekoratív szándék hívta elő, hanem bizonyos tudatosság, kozmológiai reflexió húzódtott meg mögöttük. És ennyi elég ahhoz, hogy az *Osztás után*:

Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.”

makro- és mikrokozmoszt összevető hasonlatának első felét ne egyszerűen a csillagok látszólagos mozdulatlanságából, hanem az állócsillagokra vonatkozó newtoni magyarázatok ismeretét feltételezve értelmezzük. A táguló világegyetem elméletével történt megismerkedése előtt tehát József Attila csillagképei a newtoni kozmoszban ragyogtak.

⁹ József Attila–József Jolánnak (Bécs, 1926. júl.); József Attila–József Jolánnak, Párizs, 1926 XI. 2. = József Attila Válogatott levelezése, Bp. 1976. 107., 123.

¹⁰ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus (gépiratos változat) József Attila Összes Művei III. Cikkék, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 319. 1.

¹¹ JÓZSEF Attila: A művészet kérdése és a proletárság. I m. 258.

A korábbi és későbbi mindenség-képzet ellentétét szemléletesen mutatja annak a börtön-képzetnek a megváltozása, amellyel a költő a kozmikus bezártság élményét fejezte ki úgy, hogy a csillagok fényét egy cella rácsainak csillogásához hasonlította: „a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött.”/ „Csillagok rácsa csillog az egen; / ilyen pincében tart az értelem!” A „*Költőnk és Korá'*”-ban már nem a mindenség a börtön, hiszen erre az új modell értelmében „alkalmatlanná” vált, hanem „csak” a naprendszerbe van a Föld bezárva: „a naprendszer meg a börtön”; (korábbi változatában: „és a naprendszer a börtön”). Ez a börtön azonban engedelmeskedik a világrobbanás törvényeinek: „csillagzatokkal halad – / mindenség a semmiségbe,” – magával ragadva végzetes útján a bezárt földet. Az „álló börtön” képzetével szemben tehát ebben a versben – bármily groteszken hangzik így, prózára lefordítva – a „mozgó börtön” képzetével operált a költő.

Csak hogy a mindenség „newtoni” képének érvényességét jóval a táguló világegyetem elméletének megszületése előtt többen kétségbe vonták, köztük Albert Einstein, a relativitáselméletnek a csillagászat területére való kiterjesztése során. A galaxisok távolodását felfedező és értelmező tudósok a táguló világegyetem teóriáját Einstein világmodelljére alapozva és – mint a Jeans-től vett idézetben láttuk – Einsteinre hivatkozva fejtették ki. Ezt a világmodellt megtaláljuk *A különleges és az általános relativitás elmélete*^{1 2} című könyvében is, abban a műben, amelyet a fiatal József Attila is olvasott.^{1 3}

Nemcsak Galamb Ödön emlékezése bizonyítja, hogy a költő foglalkozott a relativitáselmélettel, hanem az a bécsi levél is, amelynek kapcsán Galamb Ödön szóba hozta a kérdést: „...s előáll, de pszichikai kvalitásban az *Einstein* állította eset, hogy ti. egy bizonyos sebességi erő hat egy bizonyos testre s ha az erő akkora, hogy a sebességi határnál (300.000 km, [sec⁻¹]) nagyobb gyorsasággal kéne haladnia a testnek, akkor az erő maga is átalakul anyaggá.”^{1 4} Továbbá egy Gáspár Endréhez írott levele is a nagy tudós elméletének ismeretéről tanúskodik: „(Felfokozott életigenlés és megnőtt alkotóerő. Lásd *Einstein*: Annak az erőnek bizonyos része, mely a fénysebességnél nagyobbat ad –)”.^{1 5} Einstein neve utoljára egy felsorolásban, Newtoné szomszédságában, *Az Istenek halnak, az Ember él* című írásában tűnt föl.^{1 6}

Okkal merül föl ezért a kérdés: vajon szerepelt-e József Attila korábbi kozmológiai elképzeléseiben az einsteini világmodell? A pontos ismertetéstől itt éppúgy tartózkodunk, ahogyan a táguló világegyetem elméletének szakmai részletkérdéseibe sem bonyolódunk bele. Amit az olvasónak tudnia kell róla, azt részben megismerhette James Jeans *szappanbuborék-hasonlatából*. Csak azt kell újra hangsúlyoznunk, hogy az idézetben említett kétdimenziós lények bármekkora utat tennének is meg a szappanbuborék felületén, nem találnának határra, noha a gömbfelület véges. Adjuk hozzá a gömbfelülethez a harmadik dimenziót és megkapjuk az einsteini ún. „szférikus teret”, illetve, mert a „térgömbület” nem teljesen szabályos, a „kvázi-szférikus teret”, azaz az anyagi világegyetemet, amely a gömbfelülethez hasonlóan *határtalan*, de *véges*. Az univerzumot tehát nyelviileg egy paradoxonnal fejezhetjük ki, amelyben a jelző ellentmond jelzett szavának: véges határtalanságnak vagy véges végtelennek nevezzük. Ezen a ponton kapcsolhatjuk Einstein világmodelljét József Attila életművéhez, e paradoxonoknak ugyanis a költő gondolkodásában és írásaiban egyaránt igen nagy szerepe volt.

^{1 2} Albert EINSTEIN: *A különleges és az általános relativitás elmélete*. Bp. 1921.

^{1 3} GALAMB ÖDÖN: *Makói évek* (József Attila élete nyomában I.) (Cserépfalvi 1941) c. könyve 71. oldalán erre vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „Az Einstein-féle relativitás elmélete – a húszas évek elején java divatját élte. Attilával folytatott megbeszéléseinkben többször szóba került. Azokra a fizikai és geometriai kérdésekre azonban, amelyeket levelében felhozott, aligha adhattam érdemleges választ.” Ha népszerűsítő könyvekről beszélünk, első sorban magának Einsteinnek a szövegben megnevezett, a nagyközönség számára írott könyve jöhet számításba.

^{1 4} József Attila–Galamb Ödönnek (Bécs, 1926. jan.?). József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 90.

^{1 5} József Attila Gáspár Endrének (Párizs, 1926. okt.). Uo. 120.

^{1 6} JÓZSEF Attila: *Az Istenek halnak, az Ember él*, József Attila Összes Művei III. kötet. Cikkék, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 54. 1.

Vágó Márta emlékezése perdöntően bizonyítja, hogy *A város peremén* című versnek (a költő által is) sokat idézett strófájában:

mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,

a „véges végtelen” kifejezés az (*einsteini*) *világegyetemet* jelenti: „Gyere ide, elmondom neked *A város peremén*-t, vagy nem, már elmondtam, hanem mondd, mit gondolsz te, a *véges-végtelen* fogalma *fizikailag* is fennáll? Én úgy tudom, hogy igen . . . Hosszan, okoskodva, akadozva adta elő, hogyan jutott el *természet*tudományi ismeretek és *filozófiai* spekulációk útján a véges végtelen fogalmához. Nemcsak az emberi világ véges, hanem kell, hogy a fizikai világ is az legyen. A végtelen eliszonyító, felfoghatatlan fogalom, a Semmivel szinte egyértelmű. Csodálkoztam. Számomra a *csillagok* és *naprendszerek* vagy *egyéb konstellációk* végtelen sokaságának elképzelése barátságos elképzelés volt.”¹⁷

A „véges végtelen” fogalma kevésbé „szakszerű” megfogalmazásban a *Téli éjszaka* című versben is felbukkan „*egy ölnyi végtelenbe*” főrmában. A költő a szikrázó vonatfüst látott-képzelt univerzumában próbálta tetten érni, megpillantani az *egyébként szemlélhetetlen világegészt*.

Ezzel elérkeztünk egy különös probléma vizsgálatához: hogyan használta föl József Attila *esztétikai fejtegetéseiben* az einsteini világmodellt? A véges végtelen világegyetemnek a műalkotás és az azt létrehozó lelki-szellemi állapot magyarázatában volt kulcsszerepe. A költő korábbi spekulációiban ugyanaz a „pythagoreus” észjárás működött, amelyet a kései versekben a táguló világegyetem és a műalkotás megfeleltetését szolgáló hasonlatokban ismertünk meg. Ahogyan a pythagorasi művész feladata az volt, hogy zeneművében hallhatóvá tegye az égitestek összhangzó mozgásából eredő, a közönséges fül számára felfoghatatlan zenét, úgy József Attila művészetbölcséleti gondolatmeneteiben azt tartotta a költő feladatának, hogy a szemlélhetetlen világegész helyébe ún. végső szemléleti egységet, a közvetlen egyetemességet, az egyetlen szemlélhető teljességet: a műalkotást állítsa.

Így jutott el oda, hogy az ihletet, amelynek birtokában a művész ezt a feladatot teljesíteni tudja, az Einsteinól kölcsönzött paradoxonnal „határolt végtelenség”-nek nevezte: „Az ihlet nem semmisíti meg az időt, hanem megszelídít, értelmes végtelenséget alkot . . . bár csak egyetlen idődarabot fog össze, ezt az idődarabot végtelenné mélyíti, képletesen szólván, az idő *végtelen egyeneséből* lecsip egy részt és azt *végtelen, önmagába visszatérő görbévé* (!) alakítja. A fogalom időtlen örökkévalóságával szemben *az ihlet határolt végtelenség*.”¹⁸ „Az ihlet tehát megragad bizonyos valóság elemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a teli hold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.”¹⁹

Az ihlet munkájáról írottak egyenes következménye volt, hogy a költő az ihlet termékét, a műalkotást szintén határolt végtelenségként határozta meg: „Ezek szerint a mű közvetlen egyetemesség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, *határolt végtelenségnek* is mondhatjuk.”²⁰ Nem kétséges, József Attila tudatosan állította szembe egymással a szemlélhetetlen világegész és a határolt végtelenség viszonyában a mikrokozmoszt és a makrokozmoszt: „. . . a világegészet *képviselő* műalkotásról csak az összes többi nem művészethez és a világegészhez képest alkotathatunk magunknak fogalmi kategóriát. Így mindazoknak az állításoknak nagy részét, amelyet eddig a *világra* vonatkoztattak az emberek, a *műalkotásra* értelmesen alkalmazhatjuk . . . A *műalkotás* tehát nemcsak szemléleti helyettese a világnak, hanem egyben *értelmes világ* is.”²¹

¹⁷ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 295–296.

¹⁸ JÓZSEF Attila: Esztétikai töredékek. József Attila Összes Művei III. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 236.

¹⁹ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus. I m. 92.

²⁰ JÓZSEF Attila: Az Istenek halnak, az Ember él. I. m. 48.

²¹ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus. I. m. 93.

Egyszerre volt tehát jelen József Attila életművében a newtoni és az einsteini világegyetem képe, egy statikus és egy dinamikus világmodell. Ez elgondolkodtató kettősséggel itt nem foglalkozhatunk részletesebben. Fontosabb számunkra beilleszteni a kozmológiai elemet a József Attila-i világgép teljességébe. A *város peremén* című versben a „véges végtelen”, tehát az einsteini világegyetem a társadalmi és az ösztöni elem mellett a teljesség háromságának egyenrangú részeként szerepel:

mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőköt odakint s az
ösztönöket idebent.

József Attila prózai írásaiban, a mikrokozmoszról szólva a kozmikus elem számára ugyanezt az „előkelő” helyet jelölte ki. Érdekes ebből a szempontból az *Irodalom és szocializmus* egyik részlete, amelyben Arisztotelésznek azzal a mondatával vitatkozva, hogy „Szokratésztől bármit állíthatunk, de Szokratészt nem állíthatjuk semmiről.”²² a következőképpen bontotta fel Szokratész, azaz egy konkrét személyiség fogalmát: „Mert a végső alany nem Szokratész, hanem azok a történelmi, társadalmi és kozmikus vonatkozások, amelyek együttesen Szokratész voltak.”

A „másik” mikrokozmoszsal, a műalkotással szemben megfogalmazva azt a követelményt, „hogy a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, mégpedig mint ritmikus szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe.”²³, a társadalmi összetevő mellett ugyancsak a kozmikus oldal fontosságát hangoztatta.

Nem könnyű pontosan megállapítani, mit értett József Attila „kozmosz”-on, mert sehol nem definiálta ezt a fogalmat. Abból azonban, hogy a fenti idézetben „a valóságos világi” és a „kozmosz” szinonimákként szerepelnek, következik, hogy jelentését nem szűkíthetjük le pusztán „csillagászati”-ra. Mindazt kell értenünk rajta, ami a valóságnak nem társadalmi és nem lélektani aspektusa. *Ázsia lelke* című cikkének alábbi részletéből kitűnik, hogy „a valóságos világi” és a „kozmosz” kifejezések közelebről a valóság *természeti* oldalát jelentik: „Hatvány a történelmi materializmussal szemben az ember és a magasabb kozmikus erők között soha meg nem szűnő kapcsolatra” hivatkozik s azt Gondviselésnek nevezi. Marx tud ilyen kapcsolatokról, sőt a marxi filozófia egyik fő tétele a *kozmosz (azaz természeti) erők és az ember közötti kapocs*, csakhogy Marx a kapcsot nem Gondviselésnek, hanem termelési eszköznek nevezi.”²⁴

Vizsgáljuk meg közelebről, milyennek vélte a költő az így értelmezett „kozmosz erők” kapcsolatát a teljesség másik két elemével! A *természet és társadalom* összefüggését szerfölött szorosnak látta. Mintegy beleágyazta az utóbbit az előbbibe. *Természettudomány és marxizmus* című cikkében, Totis Bélával vitatkozva elment egészen a kettő azonosításáig: „a társadalom természet”. Ezen az alapon minősítette a tudományos szocializmust természettudománynak.²⁵ *Egyéniség és valóság* című tanulmányának ugyancsak egyik alapgondolata az, hogy a társadalom „a természeti anyag társadalmasítása és társadalmasodása, vagyis ha társadalmat mondunk, a természeti anyag társadalmasítására, illetve társadalmasodására kell gondolnunk.”²⁶

Ugyanezt a szerves, belső összefüggést állapíthatjuk meg a József Attila-i teljesség *kozmosz* és *ösztöni* tényezője között is: „Hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmosz erők működnek, de ezek a közvetlen adottságú erők nála erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett, hogy a történetinek mutakozó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az *ösztönökre*, melyek valóban a *kozmosz*

²² JÓZSEF Attila: *Irodalom és szocializmus*. I. m. 91.

²³ JÓZSEF Attila: *Irodalom és szocializmus*. I. m. 99.

²⁴ JÓZSEF Attila: *Ázsia lelke*. I. m. 181.

²⁵ JÓZSEF Attila: *Természettudomány és marxizmus*. I. m. 117.

²⁶ JÓZSEF Attila: *Egyéniség és valóság*. I. m. 120.

*környezet bennünk megnyilvánuló erői.*²⁷ írta Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyve kapcsán. Ebben a szellemben nevezte a tudományos szocializmushoz hasonlóan a pszichoanalízist is természet-tudománynak.

A kozmikus elem jelentősége és funkciója persze József Attila érett költészetében is jelentősen módosult az évek során. Ezt a módosulást tetten érhetjük, ha követjük a teljesség összetevői közötti fent jellemzett viszonyban történt elmozdulásokat. Itt csak az alapvető mozgásirányra és az ennek következtében kialakult két fő változatra koncentrálunk.

Leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a kései József Attila életművéből a teljesség igénye és annak költői megvalósítása eltűnt. A művelődésről adott definíciójában például lényegében változatlanul ismételte meg azokat a gondolatokat, amelyeket jóval korábban az *Irodalom és szocializmus* című cikkében fejtett ki: „...erre nem... felelhet senki, aki a szellemi élet alapjának nem az anyagit tekinti, ...és nem a... testi szervezettel adott, testi valóságra irányuló ösztönöknek, az éhségnek és szerelemnek (!), a jelenlevő *anyagi természeti, társadalmi, politikai* feltételek között lejártszódo megnyilatkozásaként ismeri föl a művelődést.”²⁸

A *Hazám* című vers első szonettjében pedig sorjában felbukkannak *A város peremén* egyetemesség-háromszögének összetevői: megjelenik „a részeg ölbeccsaló *anyatermészet*”, majd feltűnik „*férfitársa*” a „*közösség* és látjuk a természet és társadalom nagy családjának gyermekét, a *költőt*, akinek lelke a természettel itatódott át („nagy álmos dzsungel”), „eszmelete” pedig a nyomorgó közösségből „táplálkozik”.

Kétségtelen azonban, hogy ez az összhang egyre ritkábban valósult meg József Attila gondolkodásában és költészetében. Utolsó találkozásai idején Vágó Márta hiába próbálta figyelmét a „véges végtelen”-ről a totalitás másik két elemére, a társadalomra és a lélekre terelni: „...nincs értelme az ilyen fajta spekulációnak. Az emberek egymás közötti kapcsolataival érdemes csak foglalkozni, a termelési erőkkkel odakint és az ösztönökkel idebent.”²⁹ Felbillent a világkép ösztöni, társadalmi és természeti elemeinek korábban megkövetelt egyensúlya. A felszámolódtól teljesség helyét a kozmikus és a lelki szféra tragikus kapcsolata foglalta el: „Mért fordította a beszédet ...mindjárt a csillagokra? Ha nem vállaltam, úgy mindjárt a kegyetlen, végtelen csillagvilággal állt szemben, kitett gyerek-ként?”³⁰ Ebből a képletből kimaradt a társadalmi oldal.

Egyik, Gyömrői Edithez írott levelében a költő levonta az ebből a változásból eredő poétikai következtetéseket. A műalkotásnak most már nem a szemlélhetetlen világegészt kellett helyettesítenie, hanem a táguló világegyetemet kellett utánoznia: „Nem kívánnám én, Edit, magától, sőt Isten őrizzen tőle, hogy maga azt mondja versemre, hogy szép, esetleges logikai dolgozataimra, hogy okos – nem, úgy kellene, hogy egymáshoz illeszkedjenek a szavak, a képek, a fogalmak, mint az úr szabadságának rendjében úszó csillagrendszerek.”³¹

Ennek a maga számára kiadott utasításnak legmaradéktalanabb módon a „*Költőnk és Korá*”-ban tett eleget József Attila. A szavak közül, amelyek valóban a révedezés szabadságával illeszkednek a versben, hiányzanak azok, amelyek a közösséghez tartozást jeleznék, és a képek nem a természet egészében folytatódó, hanem a *magányos, a kiürülő világegyetemen farkasszemet néző embert* mutatják. E kettősség egyik oldaláról, a „táguló világ” motívumáról már leírtuk mindazt, amit tudunk. A másik oldal, József Attila freudista tájékozódásának elemzése itt nem lehet feladatunk.

A két oldal közötti *kapcsolat* természetének vizsgálata azonban szerves része a költő természet-filozófiai műveltsége kérdésének. Az eddigiekben csak képletesen neveztük meg, leegyszerűsítve

²⁷ JÓZSEF Attila: *Ázsia lelke*. I. m. 180.

²⁸ JÓZSEF Attila: Horváth János: *Magyar versek* könyve. I. m. 190.

²⁹ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 296.

³⁰ VÁGÓ Márta: i. m. 299.

³¹ József Attila – Gyömrői Editnek (Budapest, 1936. okt. 28.). József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 340.

jellemeztük, mint „a költészetben ősidők óta honos kapcsolatkeresést mikro- és makrokozmosz között” vagy „mint pythagoreus logikát”. Ha ezeket az idézőjeleket fel akarjuk oldani, József Attilának az *anyag* és *szellem*, *test* és *lélek*, *létező* és *gondolati* közötti összefüggéseket fürkésző filozófiai tanításokhoz fűződő viszonyát kell vizsgálat tárgyává tennünk. Egy ilyen vizsgálódás persze önálló tanulmányt követelne. Ezért, befejezésül, itt csak az egyik fontos, de elhanyagolt filozófiai inspirációra hívjuk föl a figyelmet: az Henri Bergsonéra.

A József Attila-kutatás a kortársak figyelmeztetései ellenére sem foglalkozott kellő mértékben Bergson filozófiája és József Attila vilásképe közötti kapcsolattal, noha a költő a francia bölcseleti rendszerének egyik *alapgalmát*, emelte egyik legjelentősebb verse, a sokat elemzett *Eszmélet* címévé. Vágó Márta emlékezése mint forrásra, a *Teremtő fejlődés* című Bergson-könyvre irányítja figyelmünket: „Bergsonról kezdett beszélni, és amikor észrevette, hogy nem nagyon figyelek oda, magán kívül volt: – Én akkor hogy kínlódtam vele, hogy eredetiben olvassam az *Évolution Créatrice*-t, a te példányodat, hogy el ne maradjak mögötted! – dühöngött . . . Aztán mégis elnevette magát, legyintett: – Na, hiszen azért nekem jó volt, hogy azt is megtanultam!”³² Nézzük tehát, hogyan használta föl a tanultakat a mikro- és makrokozmosz közötti kapcsolatteremtés során!

A *Teremtő fejlődés*-ben Bergson a metafizikusról ezt írja: „Tulajdonképpen feladata nem volna az, hogy . . . visszavigye az anyagot eredetéhez és fokozatosan szerkesszen egy *kozmológiát*, mely nem volna más, mint *megfordított lélektudomány*? Mindaz, ami a fizikusnak s a matematikusnak mint pozitív jelenik meg, ebből a szempontból az igazi, a lélektani terminusokban meghatározandó pozitívitásnak megszakítása vagy megfordítása volna.”³³

Az alábbi idézetben József Attila mintha a metafizikus számára Bergson által kijelölt feladatot vállalta volna magára:

mindenség a semmiségbe,
mint *fordítva*, bennem épp e
gondolat . . .

Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimálom
ösztönöm . . .

A költő közvetített a „mindenség a semmiségbe” kozmológiája és a „szublimálom ösztönöm” pszichoanalízise között, de a kettőt egymás *fordítottjának* fogta föl. A lélek „a világ visszája”, ezért ha a mindenség a semmiségbe tűnik, a gondolat, azaz a semmiség, az anyagtalan fordítva: a bensőből elindul a mindenségbe. Innen visszatekintve érthetjük meg az első strófa látszólag nehezen követhető spekulációját: „Úgy szállong a semmi benne, mint valami”. Azaz: a mindenség az űrben leng, a versmindenségben – fordítva! – a semmi szállong. A költő nem különböző, hanem ellentétes dolgokat hasonlított össze.

A semmi-valami és a mindenség–gondolat dialektikus egységéhez szervesen kapcsolódik az idézett részlet *lég-hajó-hasonlata*, test–lélek ellentétes egységének érzékeltetése. Ez a kérdés, mint Vágó Mártához írott leveléből kitűnik, már a húszas évek végén is foglalkoztatta a költőt, és – figyelemreméltó körülmény – a test–lélek egység szemléltetésére már ekkor felhasználta a lég-hajó-hasonlatot: „Szörnyű a *test*, olyan súlyos és muszáj cipelni, hogy a *szellem* elvégezhesse munkáját. Mint ahogy

³² VÁGÓ Márta: i. m. 245.

³³ Henri BERGSON: *Teremtő fejlődés*. Bp. 1930. 191–192.

burok van a *léghajó gázán* és szörnyű *sútyokat* cipel, hogy amikor kell, le bírjon szállani . . . magát öli meg a test – kiradírozza magát a világból, hogy ne legyen más, csak szellem, mert azt hiszi, hogy ő is azzá válik, holott csak megszűnik élni.”³⁴

Amikor a levél keletkezett, József Attila éppen frissen olvasta a *Teremtő fejlődést*. A könyvnek a test és lélek, illetve a test és az eszmélet viszonyáról, általánosabban az anyag és az életlendület összefüggéséről írott oldalain ilyen és ehhez hasonló fejtegetésekre bukkanunk: „Az életlendület . . . teremtés-igény. Nem teremthet absolute, mert maga előtt találja az anyagot, azaz mozgásának fordítottját. De belekapaszkodik ebbe az anyagba, mely maga a szükségszerűség, s igyekszik belevinni a lehető legtöbb meghatározatlanságot.”³⁵ Feltételezésünk szerint ezzel a rábukkanással József Attila rátalálását ismételjük meg. Az anyag lehúzó, a szellem felfelé törő ereje közötti küzdelem és e küzdelem eredményeként az ember „lebegése”, azaz élete mindaddig, míg a szellem az úrbe, a test az anyagba be nem olvad, . . . nos ez eredetében bergsoni, megfogalmazásában József Attila-i gondolat. A táguló világegyetem elmélete tehát nem közvetlenül, reflexió nélkül, hanem csak kettős bergsoni inspiráció közvetítésével volt beépíthető a költői világképbe és volt összekapcsolható a freudi elemmel.³⁶

György Tverdota

LES RAPPORTS COSMOLOGIQUES DE LA POÉSIE D'ATTILA JÓZSEF

L'étude essaie d'interpréter le motif du "monde en extension", d'analyser sa structure et de chercher sa signification et sa fonction dans l'oeuvre d'Attila József. L'auteur met à découvert l'arrière-fond d'histoire d'idées de ce motif: il examine l'orientation d'histoire naturelle et de philosophie naturelle du poète. Il démontre en détail les corrélations entre la théorie de l'univers en extension et la conception du monde poétique d'Attila József, il poursuit dans ses poèmes et dans ses écrits en prose les traces du modèle d'univers d'Einstein, enfin il réunit le motif du "monde en extension" avec l'influence de la philosophie de Bergson exercée sur Attila József. Comme le motif examiné a paru, sous la forme la plus complète, dans son poème intitulé "*Notre poète et son époque*", c'est ce poème tardif important qui se place au centre de l'étude. L'étude se compose donc d'une interprétation de motif, d'une investigation d'histoire d'idées et – jusqu'à un certain point – d'une analyse de poème.

³⁴József Attila–Vágó Mártának Pest, 1928. okt. 12. József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 225.

³⁵Henri BERGSON: i. m. 229.

³⁶A munka során azokra a tanulmányokra támaszkodhattunk legtöbb haszonnal, amelyek – rövidebben vagy hosszabban – József Attila költői világképét elemezték. Köztük ebben a vonatkozásban különösen kiemelkedőek Tamás Attila írásai. A legnagyobb nehézséget viszont az eszmetörténeti kutatás viszonylagos hátramaradottsága okozta, különösen a költő természettudományos-termeszt-filozófiai műveltsége területén. József Attila költészetének mélyebb megértéséhez pedig – az egyik – út ezen a tartományon keresztül vezet.